

De Tina De Gendt Poorten

Een verborgen geschiedenis van de wijken
die de stad veranderden

Lannoo

Voor Yilmaz, Evrim, Isa en Ilhan.
Dat de poorten voor jullie altijd open mogen staan.

INHOUD

Inleiding — Biografie van een stad	7
1 — Weg met de poorten	19
De nieuwe wijken	31
De poort gaat dicht	39
2 — Komen en gaan	45
Te gast (1960-1985)	52
In de spleten van de stad (1985-2000)	70
Een nieuw begin (na 2000)	84
Mensen aan de poort	103
3 — In de ruimte	107
Onderdak	113
Botsende deeltjes	134
Het gat in de steenweg	163
De gebouwde poort	195
4 — Lang leve de poorten	199
Kraken en kiemen	206
Op de barricades	229
Knooppunt van de wereld	259
In de schaduw van de muur	281
Epiloog — Op 't randje	283
Dankwoord	293
Bibliografie	297

Inleiding

Biografie van een stad

EEN STAD IS geen plek om te wonen. Ze is een reus die ademt en zweet, een wezen dat zich eerst volpropt en dan omkomt van de honger, soms omvalt van vermoeidheid en pas jaren later uit zijn slaap ontwaakt, de ene dag op zijn knieën door het stof kruipt om de volgende dag fier op een troontje te zitten en te doen alsof hij nooit vernederd is geweest. Ze waagt zich zo nu en dan op logge benen aan een paringsdans en stapt heel af en toe, op een zondagochtend, in een bootje om de wereld te verkennen. Wat ik maar wil zeggen: een stad *bevindt* zich wel op een plek, maar *ze is* die plek niet. Net zoals een gezin dat op een stukje grond woont, niet dat stukje grond *is*, zo kun je een stad niet begrijpen als een plaats, maar wel als een organisme: een dier of een mens, een systeem of zelfs een plant zo je wilt, maar in elk geval iets dat leeft.

Steden worden geboren, ze groeien en krimpen, puberen en veranderen en ja, ze kunnen ook sterven. Ze zijn honkvast, dat wel. Er is niet veel verbeelding nodig om de steden van de wereld voor te stellen als een familie reuzen die onze ronddraaiende rots naast de zon bewaakt: elke reus heeft zich strategisch bij zijn eigen waterloopje neergeploft. Kijk vanuit de ruimte maar eens naar wat er gebeurt als de nacht over de aarde trekt en de lichtjes aanfloepen: het zijn niet de landen die oplichten, maar de steden. In het donker kun je goed zien dat die reuzen elk weliswaar op hun plekje blijven, maar ook verbonden zijn via miljoenen draadjes. En als je goed luistert, dan hoor je zelfs hun getetter. De hele tijd bewegen minuscule boodschappertjes heen en weer in dat wereldwijde web dat alle steden van de wereld met elkaar verbindt.

Gent is maar een klein reusje op die rots, maar wel eentje dat goed voorzien is van draadjes: ergens halfweg tussen Parijs en Amsterdam, de eerste afrit links als je van Londen naar Keulen reist. Geen wereldstad zoals haar buurman Antwerpen, geen metropool zoals haar overbuur Brussel, maar een volwassen middelgrote stad in wat van oudsher een van de meest verstedelijkte gebieden ter wereld is. En net zoals alle steden in de regio die soms ook wel 'de Vlaamse diamant' wordt genoemd (Brussel, Mechelen, Antwerpen, Gent), heeft de stad naast een opgesmukt middeleeuws selfiecentrum een hermetisch afgesloten industriële zone en rijkelijk van zwembaden voorziene verkavelingswijken, ook wijken waar draadjes aaneengeknoopt worden: de 'poortwijken'.

Elke stad kent ze en zelfs al staan ze in geen enkele toeristische gids, locals weten ze altijd blindelings aan te wijzen: het zijn wijken waar de hele wereld lijkt samen te komen, waar je in één straat makkelijk tien verschillende talen kunt horen en de winkels vol liggen met producten die je nog nooit in de koelkast van Jeroen Meus hebt gespot. Wijken met veel jonge gezinnen, veel armoede en vooral te vaak een combinatie van beide. Wijken waar de leerkracht eerst de aanwezigheid van injectienaalden moet nagaan voor de kleuters in het park mogen spelen, waar je niet met je handtas in de supermarkt binnen mag, maar wel bij de slager en de bakker 'op de poef' kunt kopen. Wijken waar woorden als 'd'rerie', 'bro' en 'chill' zonder sarcastische ondertoon gebruikt worden, waar bakfietsen de schoolpoort barricaderen en je met een elektrische rolstoel in het midden van de straat moet rijden, omdat de voetpaden en het wegdek er in een erbarmelijke staat zijn. Wijken waar de muren vol staan met graffiti die net-niet-artistiek-genoege bevonden zijn om op te nemen in een hip urban festival, maar net-niet-storengenoege zijn zodat iemand de stadsdiensten belt om erover te klagen. Wijken waar de nummerplaten gepersonaliseerd zijn, maar mensen de naam van hun burens niet kennen. Wijken waar je bij een gewoon rijhuis moet kiezen tussen zeven bellen, goed wetend dat de helft van de bewoners ondertussen alweer elders achter een anonieme bel verstopt zit. Dat soort wijken. Daarover gaat dit boek.

Want in die wijken, die poortwijken, is de voorbije tweehonderd jaar een belangrijk maar onbekend deel van onze geschiedenis geschreven.

Hier, in deze broedplaatsen van de wereld, is de ‘superdiverse samenleving’ geboren.

Woorden kunnen de wereld veranderen. Toen de Amerikaans-Britse antropoloog Steven Vertovec in 2007 het woord ‘superdiversiteit’ voorstelde als een alternatief voor ‘multiculturaliteit’ om de complexe realiteit in Londen op dat moment te vatten, kreeg het kind dat alle grote steden tegen die tijd hadden gebaard (en sommige zelfs al half hadden grootgebracht) eindelijk een naam. ‘Super-diversiteit’, het woord zegt het eigenlijk zelf, gaat over omgaan met heel veel (super) verschillen (diversiteit). Het was de nagel op de kop.

Zelfs al is er ondertussen een heel woordenboek aan termen bij gekomen om de ‘nieuwe realiteit’ te beschrijven en wordt het woord ook af en toe verdacht gemaakt als een politiek project om ‘diversiteit op te leuken’, dan nog resten er weinig woorden die zo goed vatten wat de dagelijkse realiteit is in een kleine, grote of middelgrote stad in Vlaanderen. Niet langer dat beklemmende multiculturele kader waarin mensen worden ingedeeld in veronderstelde etnische ‘gemeenschappen’. Begin er maar eens aan, met per stad zowat 170 nationaliteiten. We moeten niet langer de meest uiteenlopende profielen in percentages ‘alloctonen’ proberen te vatten. Want hoe ver spring je daar nog mee in ‘meerderheid-minderheidsteden’ als Brussel en Amsterdam? In beide heeft ongeveer 65 procent van de inwoners een recente migratieachtergrond en zijn de minderheden dus in de meerderheid. Vanaf de eeuwwisseling waren al die begrippen hopeloos gedateerd en was een nieuw begripkader dringend nodig.

De superdiverse samenleving is namelijk iets anders dan de multiculturele samenleving, die we in de jaren 1980 hebben gekend. Ze is niet ‘super’ in de zin dat ze leuker of beter is, maar in de zin dat ze ‘extra’ is: extra verdeeld vooral. Als metafoor gebruik ik wel eens het beeld van de tegelvloer die vervangen wordt door een mozaïek. Nog niet zo lang geleden identificeerden veel mensen zich vooral met een bepaalde gemeenschap (een tegel), zoals een etnische gemeenschap of, om een nog typischer Vlaams voorbeeld te geven, een zuil. Was je liberaal, dan las je een liberale krant, ging je naar een liberale school, ging je basketten met libe-

rale vrienden en trouwde je met een liberale partner. Deed je dat niet, dan was je 'gemengd'. Vandaag de dag identificeren en organiseren mensen zich eerder fluïde in losse netwerken en nicheverbanden. De ene noemt dat ontwrichting of versplintering, de andere decollectivering en individualisering, maar het lijkt er in elk geval op dat de tijd van de grote gemeenschappen achter ons ligt, en niet alleen door de veelheid aan diaspora. De meeste mensen, met of zonder migratieachtergrond, verbinden zich niet alleen lokaal, maar ook met gelijkgezinden in de hele wereld via het internet. De woorden 'kuddes' of 'stammen' (*urban tribes*) worden soms gebruikt om de samenlevingsvorm van de moderne stedelijke mens te vatten: we leven in kleinere groepjes met minder mensen. In die zin is de superdiverse samenleving te begrijpen als een mozaïek, maar wel een heel beweeglijke. Want we veranderen ook veel sneller dan vroeger: van job, van partner, van identiteit. Als we de kans krijgen natuurlijk, want de mozaïekvloer is verschrikkelijk oneffen: de ongelijkheid is enorm.

Superdiversiteit mag dan realiteit zijn in de steden en steeds meer in gemeenten in de Vlaamse diamant, ze is zeker niet gelijkmatig verdeeld over het land. Een groot deel van de frustratie die schuilgaat achter debatten over dit thema, is terug te voeren tot het totale gebrek aan gedeelde ervaringen. Wat voor de enen hooguit een curiositeit is die ze van een afstand (of via de media) gadeslaan, is voor anderen het dagelijkse leven. We mogen onze samenleving dan wel superdivers noemen, dat is zeker niet voor iedereen een realiteit die ze dagelijks ervaren. Ook niet in de steden.

Het aantal talen dat je op een dag hoort, de hoeveelheid verhuishagens die je moet ontwijken, de twijfel die je bespringt omdat je niet weet of je twee of drie keer moet kussen, de regelmaat waarmee je mensen ontmoet die qua gender, huidskleur of beroep totaal van jou verschillen, aan hoeveel politieke discussies je weet te ontsnappen, hoe vaak je moet doen alsof je snapt waarover mensen het hebben en zelfs de mate waarin je billen gewend zijn aan verschillende sofabreedtes: het is niet alleen afhankelijk van wie jij zelf bent, maar ook van de plaats waar je in de stad woont. Of je nu in Brussel of Kortrijk, Düsseldorf of Frankfurt, Lille of Lyon, Amsterdam of Maastricht, Londen of Liverpool rondloopt: in bepaalde wijken worden de inwoners constant gecon-

fronteerd met verschillen, en in andere wijken amper.

Waarom en hoe komen al die verschillende mensen juist op die plekken terecht in de steden? En hoe slagen ze erin om het daar (al bij al) vredig te houden? Behalve als het botst: waarom loopt het er dan mis? Wat zijn de mechanismen? En hoe gaan steden met die poortwijken om? Een leger sociologen heeft zich de afgelopen decennia over deze vragen gebogen. Om over beleidsmakers, journalisten en geografen nog maar te zwijgen. Maar historici? Die blijven achter. Nochtans is de zoektocht naar de kiemen van die superdiversiteit relevanter dan ooit, zeker in Vlaanderen, waar zelfs de kleinste gemeenten stilaan beginnen te diversifiëren. Maar de poortwijken waren eerst. Door zicht te krijgen op de manier waarop juist deze wijken zo divers zijn geworden, leggen we niet alleen een verborgen stadsgeschiedenis bloot, maar dringen we ook door tot de ontstaansgeschiedenis van superdiversiteit en kunnen we inzicht krijgen in het functioneren ervan. Op zoek naar de big bang van de superdiversiteit dus. Dat is waar ik in dit boek een eerste aanzet toe wil doen.

Nu hoor ik je al denken: de verklaring ligt toch voor de hand? De migratie is toegenomen. Maar zo simpel is het niet. Migratie is immers niet nieuw en er is veel discussie over de vraag of wat we vandaag de dag meemaken, historisch wel zo uniek is. Migratie is immers een van de fundamenten van de menselijke geschiedenis, de drijvende kracht van onze ontwikkeling. Zonder migratie geen steden, geen kerken, geen Franse les of *pizza night*, geen herhalingen van FC De Kampioenen en absoluut geen frietjes met stoofvleessaus. Er zijn heel wat periodes die migratie-intenser waren dan nu, maar de snelheid, de richting en het volume zijn wel sterk veranderd. Niet meer de trans-Atlantische migratie in grote zeilschepen van Oost naar West is dominant, vandaag de dag verloopt ze kriskras langs luchthavens rond wereldsteden met miljoenenpopulaties. Zonder twijfel hebben die veranderingen in migratieprocessen een invloed gehad op de totstandkoming van superdiversiteit. Maar dat is zeker niet het enige aspect.

De kiem van superdiversiteit ligt in de eerste plaats in een fundamentele shift op de plaatsen waar migratie van oudsher uitmondt: de steden. Al duizenden jaren functioneren steden als knooppunten voor de

wereld. Ze zijn de reuzen die het voor de mens mogelijk maken te balanceren tussen sedentarisme en mobiliteit, de zoektocht naar vrijheid en de nood aan veiligheid. Per definitie moeten steden dus open én gesloten zijn: de agora en de burcht kunnen niet zonder elkaar. De beproefde methode om die dubbele boodschap uit te sturen, is via stadspoorten. Die gebouwen, monumentale gaten in de stadsomwalling, zeiden het eigenlijk zelf: ‘Je bent welkom, maar je komt er niet zomaar in.’

Van poort naar poortwijk

Ooit hoorden stadspoorten bij steden zoals wielen bij een auto. Zelfs al zijn er nu nog amper steden met functionerende stadspoorten, over hun historisch belang bestaat weinig twijfel. Deze imposante gebouwen golden als belangrijke symbolen van de stad: ze vormden de visitekaartjes en de inkomhallen. Ons woord ‘burger’ (in de middeleeuwen zelfs ‘poorter’ genoemd) verwijst daar trouwens nog naar: een burger was iemand die binnen de stadsmuren (de burcht) leefde. Maar ook praktisch stelden stadspoorten steden in staat om – op gepaste momenten, voor bepaalde mensen – open te staan en – op andere momenten, voor andere mensen – gesloten te blijven. Uiterst zelden waren die regels duidelijk en waren de twee boodschappen met elkaar in verhouding; steden hebben zich steeds slingerend tussen extreem open en extreem gesloten bewogen. Vaak ten koste van mensen die om wat voor reden ook in beweging kwamen. Doorheen de eeuwen werden zij als speelbal in het machtsspel tussen steden uitgespeeld.

Maar in de vroege 19de eeuw gebeurde in Europa iets wat eeuwenlang ondenkbaar was: de stadspoorten werden afgebroken. Opkomende natiestaten trokken de controle op migratie naar zich toe, zodat de steden ongeremd de rode loper konden uitrollen voor industrialisatie en globalisatie. Eeuwenoude stadsomwallingen en stadspoorten stonden in de weg en gingen als tweedehandse IKEA-kasten tegen de vlakte. Op dezelfde plaatsen verrezen eerst fabrieken en even later wat toen de ‘arbeiderswijken’ werd genoemd. Die huisvestten van in het begin niet alleen arbeiders, maar namen ook heel snel de functie van de poort over: ze zogen de wereld naar binnen, maar in de plaats van ze weer uit te spuwen, hielden ze die daar ter plaatse vast, in de kersvers gebouwde wacht-

kamers van de stad. Niet toevallig zal daar jaren later de wieg van de superdiversiteit staan: in de modderige humuslaag van de randstad, waar mensen op alle mogelijke manieren door de poort proberen te geraken, de sociale ladder beklimmen, zich verbinden met elkaar, waar ideeën uit alle hoeken van de wereld samenkomen en de stad wordt uitgedaagd. In die zin zijn de poortwijken te begrijpen als visitekaartjes van de toekomst: als er iets te veranderen staat, zie je het daar altijd het eerst.

Na de Tweede Wereldoorlog is er verandering op til. Op alle vlakken breekt een periode van gigantische globale omwentelingen aan die gekenmerkt wordt door een dramatische, continue en simultane stijging van menselijke activiteit. Of je nu kijkt naar de geschiedenis van de technologie, mobiliteit, demografie, productie of consumptie, ecologie, cultuur of politiek, *'The Great Acceleration'* (zoals dit tijdperk tegenwoordig genoemd wordt) zal de wereld in amper enkele decennia onherkenbaar veranderen.

De poortwijken vangen die globale veranderingen niet gewoon passief op, ze gaan er zelf ook een steeds belangrijkere rol in spelen. Ze zijn de golfbrekers die de hardste klappen opvangen en de gestranden verzorgen. Ze zijn de doorgeefluiken die de eerste glimpen laten zien van wat er op til is. Maar hoe meer de toenemende veranderingen worden weggezet als 'problemen van probleemwijken', hoe meer de bewoners er zelf aan de slag gaan om oplossingen te bedenken. De wijken ontpoppen zich in de tweede helft van de 20ste eeuw tot laboratoria voor de wereld, waar nieuwe verbindingen worden gelegd en regeneratieve broedplaatsen ontstaan. Waar de wereld niet gewoon verandert, maar ook veranderd wordt.

Nobelprijswinnaar Salman Rushdie omschreef deze 'plekken van onzuiverheid en vermenging, waar transformatie voortkomt uit nieuwe en onverwachte combinaties, mongrelisatie gevierd en het absolutisme van het pure gevreesd wordt' als de plekken *'where newness enters the world'*. Zo veel elementen van ons culturele landschap hebben er vorm gekregen, zo veel van wat op ons bord ligt is daarlangs binnengekomen, zo veel van onze samenleving heeft er vorm gekregen dat het schier onmogelijk lijkt om het in een exhaustief overzicht te gieten. Van roomijs

tot falafel, van pizza tot dumplings. Van graffiti tot *slam poetry*, van techno tot sociaal-artistiek werk. Van jeugdwerk tot buurthuizen, van participatie tot duurzaamheid. Allemaal dingen die tegenwoordig relatief mainstream zijn, maar wel zijn 'opgepikt' in de onderbuik van de stad. De recente geschiedenis van de poortwijken is er een om je vingers bij af te likken, maar ook om je vuisten bij te ballen. Want het is niet toevallig daar waar de golven gebroken worden dat de barricades werden opgeworpen en jarenlang actie werd gevoerd voor een rechtvaardigere samenleving, hier en elders in de wereld.

De Britse auteur Doug Saunders stelt in zijn boek *Arrival Cities* zelfs al zijn hoop voor de toekomst in de scheppende kracht van die wijken. 'Hoe je het ook draait of keert, de 21ste eeuw wordt de laatste eeuw van verstedelijking. Dit is onze kans, nu, om deze finale grote migratie om te zetten in een kracht van blijvende vooruitgang, die een einde kan maken aan de armoede, een duurzamere economie kan vormgeven, een minder wreed bestaan in het dorp. De enige manier om dat te doen slagen, is te stoppen met die "lastige buurten" aan de rand van de stad te negeren.'

De wijken waar we het over hebben, kregen doorheen de tijd talloze namen (de 19de-eeuwse gordel, probleemwijken, arbeiderswijken, aankomstwijken, transitwijken...), maar geen enkele doet recht aan het fundamentele belang van deze plaatsen voor de stad en voor de wereld. Door ze 'poortwijken' te noemen, wil ik vooral de aandacht vestigen op de historische functie van deze wijken als plaatsen van passage, transitie en transformatie. Vandaag de dag worden de wijken steeds meer in die hoedanigheid erkend, maar hun verleden wordt stevast gereduceerd tot een verhaal van ellende en teloorgang en – zeker wat de recente periode betreft – van wijken en mensen die gered moeten worden. Dat deficit-narratief mag dan dominant zijn, het is niet de enige vertelling die mogelijk is.

Volgens een boutade wordt geschiedenis geschreven door de overwinnaars, of zoals de Nigeriaanse historicus Chinua Achebe liet optekenen: 'Tot de leeuwen hun eigen historici krijgen, zal de geschiedenis van de jacht altijd de jager verheerlijken.' Dat mag dan wel kloppen, overheden en machthebbers zijn al lang niet meer de enigen die ons beeld van het verleden bepalen. In de moderne geschiedwetenschap wordt veel

belang gehecht aan ‘multiperspectiviteit’ en wordt van kritische historici verwacht dat ze de narratieven ‘van bovenaf’ confronteren met het perspectief ‘van onderuit’. *History from below* stelt het perspectief van de ervaring centraal: van zij die het allemaal hebben meegemaakt. Niet van de bouwheren, maar van de bewoners. Niet van de werkgevers, maar van de werknemers. Niet van de politici, maar van de stemmers. Of in dit geval: niet van degenen die van een afstand naar de wijken kijken, maar van zij die er wonen en leven. Door dat te doen, krijg je een heel ander beeld van het verleden van de wijken. Een beeld waarin teloorgang en ellende ook een plaats hebben, maar waarbij het verhaal daar niet stopt. Een verborgen geschiedenis van transitie, transformatie en passage, van regeneratie en vermenging. De formele geschiedenis van de stad wordt misschien vanuit het centrum geschreven, maar de informele vertrekt vanuit de rand. Ze wordt verteld, zelden opgeschreven.

Straatloper-historica

Voor Gent heb ik de afgelopen jaren de rol van straatloper-historica opgenomen. Tussen 2018 en 2023 reisde ik in het kader van het project De Vierkante Kilometer van het Gentse Stadsmuseum STAM de poortwijken van Gent af als ‘*historian in residence*’ om samen met bewoners op zoek te gaan naar verborgen geschiedenissen. In dit op alle vlakken baanbrekend project kwamen de meest besproken wijken van de stad voor het eerst zelf aan het woord. De honderden gesprekken, interviews en documenten die in dat kader werden verzameld, maakten het mogelijk om dit verhaal van onderop uit te bouwen. De namen van de mensen die ik sprak, heb ik in dit boek – voor hun eigen bescherming – meestal vervangen door een pseudoniem. Hun getuigenissen zijn evenwel echt.

Gent mag dan niet de meest diverse stad van het land zijn en maar een klein reusje in dat diamanten Vlaanderen, ze heeft wel een handig formaat om echt door te dringen tot de details van de geschiedenis. In grootsteden als Brussel en Antwerpen is de diversiteit wel vele malen groter en vele decennia ouder, dat maakt ze ook zo veel onvatbaarder. In Gent kunnen we namen en gezichten plakken op de hoofdrolspelers in dat verhaal. En kunnen we een universeel proces onder de microscoop leggen.

Maar Gent is om nog een andere reden een interessante plek om het verhaal van de poortwijken te ontrafelen: omdat de stad (ook historisch) geen metropool is, krijgen we hier niet alleen zicht op de manier waarop superdiversiteit ontstaat, maar ook hoe ze zich verspreidt en vernetwerkt tussen steden en (sinds kort) gemeenten. Ook binnen dat leger van sociologen, waarover ik het eerder al had, is het belang van middelgrote steden als verspreiders van superdiversiteit tegenwoordig een populair onderzoeksthema. En we zullen zien dat, naarmate de poortwijken van metropolen ondoordringbaar worden, poortwijken van kleinere steden steeds meer optreden als vangnetten en bufferzones van metropolen. Dat zien we ook in Gent gebeuren. Over New York zong de Amerikaanse crooner Frank Sinatra ooit: *'If you can make it there, you can make it anywhere.'* Over een bufferstad zou je het omgekeerde kunnen zeggen: *'If you can't make it anywhere, you can make it there.'*

Een derde reden waarom Gent een interessante casus vormt, is omdat de poortwijken bijna allemaal makkelijk op kaart terug te vinden zijn. Net zoals in veel steden liggen ze precies op de plaats waar vroeger de stadspoorten hebben gestaan: de Brugse Poort, de Muidepoort, de Dampoort, de Brusselse Poort, de Sint-Lievenspoort en de Overpoort. Dat is niet overal het geval en het is ook in Gent helemaal niet zeker dat ze daar altijd zullen blijven liggen. Poortwijken zijn dynamische stadsdelen met heel onduidelijke grenzen en veel onderlinge verschillen. Je herkent ze eigenlijk alleen door er middenin te gaan staan: aan de grote residentiële mobiliteit, aan de vele ruimtelijke transformaties, aan de talrijke economische en sociale cross-overs. In dit boek zullen we ook vanuit die zichtbare elementen vertrekken om de verborgen geschiedenis van de wijken in kaart te brengen.

In een eerste hoofdstuk reconstrueren we de geboorte van de poortwijken: hoe zijn die precies ontstaan? Waarom daar en waarom op die manier? Daarna vliegen we *fast forward* naar de dag van vandaag. We komen in wijken terecht waar om de tien jaar meer dan 70 procent van de bevolking verandert. Wie passeerde er dan allemaal door de poorten van de stad? En waarom precies daar? Dat zien we in het tweede hoofdstuk. In het derde hoofdstuk zullen we ontdekken hoe de ruimte in de

wijken mee vorm gaf aan de passage en hoe bewoners er nieuwe invullingen gaven aan oude structuren en zo de ruimte hertekenden. Niet zonder slag of stoot weliswaar, maar, zo zien we in het vierde hoofdstuk, juist daardoor konden verbindingen tot stand komen waarbinnen de stedelijke samenleving en zelfs de wereld werden uitgedaagd en opnieuw vorm kregen. De open vraag aan het einde van dit boek is hoelang de poortwijken nog als motoren van stedelijke vernieuwing zullen blijven functioneren, nu gentrificatie er om de hoek loert.

Want net als steden zijn poortwijken levende wezens. Ze eten en drinken, dansen soms tot de vroege uurtjes, puberen en rebelleren. De ene dag zwellen ze van trots, de volgende dag ploeteren ze met gescheurde regenlaarzen door de modder. Ze beleven avonturen en gaan op schattenjacht, ze overleven oorlogen en vertellen daarna dat ze die gewonnen hebben. Poortwijken worden geboren en ja, ze kunnen ook sterven. Als de doorstroom opdroogt, dan gaat de poort dicht. En als alle poorten sluiten, dan sterft de stad. Maar voor we daaraan toe zijn, laten we ze eerst geboren worden.

1

Weg met de poorten

HET BEGON ALLEMAAL met een feest. Een groot feest. Een feest dat, geheel volgens Gentse traditie, rijkelijk overgoten werd met bier, wijn, jenever en nachtlawaai. De hele avond joegen uitgelaten groepjes de stedelingen uit hun huizen met leuzen als ‘*Vive le Roi!*’ en ‘*Plus de droits à l’octroi!*’. Door de openstaande ramen en deuren van herbergen waaide muziek naar buiten en naarmate de avond viel, zwol het straatgewoel verder aan. Toen om klokslag middernacht Klokke Roeland haar eerste luide gong over de straten liet donderen, brak de menigte in gejuich los. Op hetzelfde moment vertrokken acht versierde hooiwagens vanonder het Belfort, elk in de richting van een van de tolpoorten. De hooiwagen van Konstant Dossche, een iconische *bad boy* uit die tijd, voerde een orkest mee naar de Ekkergermpoort. Daar werd de meute voor het eerst niet opgewacht door douanebeambten in hun ‘commiezenhuisjes’, maar door joelende en dansende randstadbewoners. Tot het ochtendgloren werd rond de poorten verbroederd, gedronken en gezongen. En het was pas toen tegen het middaguur aan de Kortrijksepoort een luchtballon opsteeg met het opschrift *Le Progrès* dat de laatste feestvierders huiswaarts zwalpten om de toekomst met fris gemoed tegemoet te treden. Want dat was precies wat Gent op 21 juli 1860 deed: een nieuw tijdperk binnenstappen.

Zouden de feestende Gentenaren toen geweten hebben hoe historisch dat moment was? Ik vermoed van niet. Volgens eigentijdse beschrijvingen had hun vreugde vooral met het ‘hier en nu’ van toen te maken, niet

zozeer met de gevolgen voor volgende generaties. Hoe konden ze toen ook weten dat ze die nacht het startschot hadden gegeven van de meest verregaande stedelijke transformatie sinds de middeleeuwen? Op zich ging het feest 'daar en toen' immers vooral over een belastinghervorming. Voortaan zouden goederen aan de stadspoorten niet meer worden belast via octrooien, maar met een gemeentebelasting.

Denk nu vooral niet dat mensen in die tijd zodanig enthousiast waren over belastingen dat ze elke hervorming op een dergelijke manier vierden. De 'spontane' feestvreugde van 1860 was een stevig handje geholpen door de grote bezieler van de afschaffing, Walthère Frère-Orban, die maandenlang had lopen verkondigen dat de afschaffing van de octrooien de prijzen op bier, brood en kaas zou doen dalen – wat overigens niet gebeurde. Daar had zelfs de 98 procent niet-belastingen-betalende en in die tijd dus ook niet-stemgerechtigde bevolking van het land iets aan.

In het midden van de 19de eeuw waren de voedselprijzen niet alleen hoog maar vooral onstabiel. Het verschil tussen een pintje drinken buiten of binnen de stadsmuur was zo groot dat 'buitendrinken' een bekend probleem vormde: overdag trokken massa's stedelingen naar de kroegen in de 'faubourgs', waar het bier goedkoper was en 's avonds keerden ze laddersat terug. De herbergen aan de stadspoorten moeten voor de estaminets in de stad zowat dezelfde doorn in het oog geweest zijn als de nachtwinkels voor cafés in de 21ste eeuw. Maar niet alleen de burgers vonden de octrooien lastig, ook de duizenden straatarme arbeidersgezinnen vervloekten de tolpoorten.

Voor elk stukje kaas en vlees dat ze meebrachten van het platteland, moesten ze betalen. Tenzij ze het binnensmokkelden onder een valse zwangere buik of verstopt in een lange baard, wat dan ook constant gebeurde. Van de 'goede doelen' (*bienfaisance*) waarvoor de tolheffingen zogezegd bedoeld waren, hadden zij – toch de armsten in de stad – ook nog nooit een cent gezien. De reporter van de Gazette van Gent, een beetje het HLN.be van die tijd, kon niet aan de verleiding weerstaan om een hoonlach toe te voegen aan zijn verslag over de afbraak van de stedelijke tolpoorten van 21 juli 1860: 'Geluk op uwe reis, oktrooijen! En moogt ge met u het fransquiljonismus medevoeren!'

Hoe representatief die uitlating was, is onduidelijk, maar in elk geval leefde bij een deel van de stadsbevolking het idee dat alle centjes die zij voor de ‘commiezenhuisjes’ uit de onderkant van hun zakken schraapten, rechtstreeks in de beurzen van de Franstalige burgerij terechtkwamen. Het ongenoegen bij de arme stadsbevolking moet de lokale overheid zorgen hebben gebaard, want sinds de hongersnoden van de jaren 1840 hing revolutie in de lucht.

Zo deed zich in 1860 een van die hoogst uitzonderlijke situaties voor waarin alle maatschappelijke groepen het met elkaar eens raakten. De octrooien moesten weg. Voor de ene omdat ze de vooruitgang tegenhielden, voor de andere eerder uit vrees voor rebellie, voor sommigen gewoon omdat het hun goedkoop bier ontzegde. Maar de conclusie was wel voor iedereen dezelfde.

Vrij verkeer

In de nacht van 20 op 21 juli 1860 werd in 78 steden in België tegelijkertijd de octrooibelasting afgeschaft. Op zich geen gebeurtenis om twee eeuwen later op terug te komen, ware het niet dat daardoor, zonder dat iemand het goed en wel leek te beseffen, ook het functioneren van de stad voorgoed veranderde. Door die tolpoorten weg te halen, werd namelijk een beweging mogelijk die honderden jaren ondenkbaar was geweest. Een beweging die we tegenwoordig zodanig evident vinden dat wild protest uitbreekt bij de minste gedachte aan beperkingen. Een beweging die duizenden randstadbewoners dagelijks maken zonder er ooit bij stil te staan. Waarom zouden ze ook? Vrij binnen en buiten de stad lopen, dat is toch de normaalste zaak van de wereld? Postcode 9000 of 9050, wat maakt het uit?

Zoals we ons nu nog amper kunnen herinneren dat we ooit langs de douane moesten om naar Frankrijk te gaan, zo kunnen we ons al helemaal niet meer voorstellen dat het eeuwen aan een stuk de normaalste zaak van de wereld was om aan een stadspoort te worden tegengehouden. De afschaffing van de octrooien in 1860 was op zichzelf geen revolutionaire beslissing, maar ze heeft wel de finale mokerslag toegebracht aan een systeem dat toen al decennia aan het wankelen was.

In 1860 staan we namelijk aan het einde van een op alle vlakken stormachtige periode: het ene na het andere heilige huisje is in een grote

archieffdoos met label ‘ancien régime’ gegooïd. De industriële revolutie heeft heel de wereld op zijn kop gezet, in Europa krijgen republikeinse natiestaten vorm terwijl in Noord- en Zuid-Amerika de ketens van de slavernij worden gebroken en daarmee het fundament uit het koloniaal systeem wordt geslagen. In al die omwentelingen moeten steden op zoek naar een nieuwe rol, een nieuwe positie.

Meer dan eender welke stad ter wereld neemt Londen in deze omwenteling het voortouw en ontpopt zich tot het pompend hart van de kapitalistische vulkaan. De rijkdommen, mensen en ideeën die *Great Rule The Waves* Britain via zijn koloniale bezettingen naar zich toetrekt, absorbeert Londen als een spons. De stadsomwallingen zijn er tegen het einde van de 18de eeuw al lang gesneuveld en in het midden van de 19de eeuw worden de sluizen helemaal opengezet voor havens en treinstations en trams en winkels en mensen.

Maar als het in de 19de eeuw regent in Londen (en het regende er ook toen vaak), dan druppelt het ook in de rest van Europa. De vooruitgangsmannie verspreidt zich over heel Europa en overal waar ze passeert, spoelen de meest gebolsterde stadsomwallingen weg als zandkasteeltjes aan het einde van een dagje strand. Frankfurt (1808), Amsterdam (1839), Parijs (1853), Berlijn (1860), Wenen (1862), Haarlem (1866), Maastricht (1867), Madrid (1868), Firenze en Rome (1870), en ga zo maar door. Slechts hier en daar slaagt een tegendraadse archeoloog, een nukkige keizer of een oorlogsdreiging erin om intacte bolwerken van de sloop te redden: Carcassonne in Frankrijk, de steden van Beieren in Duitsland en een handvol vestingsteden op de Duits-Franse grens. Maar op de meeste plaatsen wint de drang naar vooruitgang het snel van eerbied voor het verleden en moeten de stedelingen zich tevreden stellen met een achtergebleven souvenir als symbool van de tijd die ooit was: de Hallepoort in Brussel, de Brusselpoort in Mechelen, de Gentpoort in Brugge, de Waterpoort in Antwerpen. En in Gent? Daar was voor nostalgie geen plaats meer. Van de 12.718 meter tellende stadsomwalling zou enkel het 15de-eeuws Rabot-torentje (geen poort, maar een overwinningstorentje) overeind blijven.

In Vlaanderen was Gent in die hele omwenteling immers zowel koploper als aanvoerder. In een mum van tijd had dit slaperige provincie-

hoofdstadje zich ontpopt tot een innovatieve industriestad van formaat. Anders gezegd: sneller dan andere steden ging Gent plat op de buik voor het kapitalisme. Al op het einde van de 18de eeuw waren de militaire fortificaties en de meeste middeleeuwse poortgebouwen afgebroken, was er een zeehaven aangelegd die de textielbedrijven rechtstreeks verbond met katoenplantages in het Nederlandse koloniale rijk en later met slavenstaten in Amerika, werd een universiteit ingeplant die intelligentsia kon aantrekken en reden er treinen onder de middeleeuwse Sint-Pietersabdij.

Van kinds af wordt het er in Gent ingelepeld dat Gent toen het 'Manchester van het Continent' was. Een statement waarvan ik pas jaren later heb ontdekt dat het werkelijk op niemand indruk maakt. Daarom is het misschien duidelijker te stellen dat Gent toen de reputatie van Silicon Valley moet hebben gehad. Het unique selling point van de Artevelde-stad was niet haar roemruchte verleden (de standbeelden van Jacob Van Artevelde en de gebroeders Van Eyck zouden pas veel later worden opgetrokken), noch haar grootte (Antwerpen en Brussel waren toen ongeveer even groot) of haar ligging, maar wel haar vindingrijkheid en flexibiliteit. Middeleeuwse toestanden, zoals stadspoorten en tolrechten, pasten absoluut niet meer bij het imago en werden steeds meer beschouwd als een vervelende rem op de stedelijke ontwikkeling. Het is ook geen toeval dat de grootste voorstanders van de afschaffing van de octrooirechten in België uit Gent kwamen.

Een natte spons

Dat is één kant van het verhaal: de afschaffing van de octrooien was de laatste horde die steden moesten nemen om op de kapitalistische trein te kunnen springen. Maar er is ook nog een andere kant van het verhaal, waarin de afschaffing van de octrooien vooral een keerpunt vormt in de migratiegeschiedenis.

Ook op vlak van migratie waren Europese steden in de woelige decennia voor 1860 door een roetsjbaan van evoluties en revoluties gesleurd. Tot aan de Franse Revolutie hadden ze grotendeels hun eigen migratiebeleid gevoerd. De regels om toegelaten te worden als vreemdeling en de criteria om erkend te worden als poorter varieerden sinds de

www.lannoo.com

Registreer u op onze website en we sturen u regelmatig een nieuwsbrief met informatie over nieuwe boeken en met interessante, exclusieve aanbiedingen.

Omslag: Stijn Dams

Vormgeving: Studio Lannoo i.s.m. Keppie & Keppie

Beeld omslag: Marcus Haenebalcke

Auteursfoto: Burgerplicht vzw

Schutblad vooraan: G. Goethals, *Plan van Gend gemeëten en gegraveérd in 't jaar 1796*.

Met dank aan Gentse Universiteitsbibliotheek.

Schutblad achteraan: © IGN-NGI 2024, topografische kaart 1:25.000.

© Uitgeverij Lannoo nv, Tielt, 2024 en Tina De Gendt

D/2024/45/554 – ISBN 9789401440516 – NUR 688

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen nog zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.